

Renesansni ljetnikovci Dubrovačke Republike

Rebić, Kristina

Undergraduate thesis / Završni rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:173357>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-01**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Preddiplomski sveučilišni studij povijesti (dvopredmetni)

Zadar, 2021.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Preddiplomski sveučilišni studij povijesti (dvopredmetni)

Renesansni ljetnikovci Dubrovačke Republike

Završni rad

Student/ica:

Kristina Rebić

Mentor/ica:

Prof. dr. sc. Kristijan Juran

Zadar, 2021.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Kristina Rebić**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Renesansni ljetnikovci Dubrovačke Republike** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 30. lipnja 2021.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Ljetnikovci u kontekstu renesansnog Dubrovnika	2
2.1. Gospodarski preduvjeti i kulturno ozračje	2
2.2. Pitanja sigurnosti.....	3
2.3. Granice, posjedi i prostor izgradnje ljetnikovaca	4
2.4. Značenje ljetnikovaca za oblikovanje krajolika gradske okolice	6
2.5. Gradnja ljetnikovaca iz društvene perspektive	8
2.5.1. Društvo renesansnog Dubrovnika	8
2.5.2. Ljetnikovci kao statusni simbol.....	10
2.5.3. Promjene u mentalitetu plemstva	11
3. Elementi i stilska obilježja ljetnikovaca	13
4. Svakodnevni život u ljetnikovcima	18
4.1. Književnici u ljetnikovcima	20
5. Ljetnikovci danas	22
6. Zaključak	24
7. Sažetak	26
8. Summary	27
9. Literatura	28

1. Uvod

Cilj ovoga rada je prikazati izgradnju ljetnikovaca u kontekstu renesansnog Dubrovnika (15. – 16. st.). To je doba gospodarskog procvata Republike, pa tako i doba najintenzivnije gradnje ljetnikovaca. Obrađuju se ljetnikovci na čitavu prostoru Republike, a nešto detaljnije oni u Rijeci dubrovačkoj, jer su u literaturi najizdašnije dokumentirani. Nastoji se predočiti kako je gradnja ljetnikovaca uvjetovana razvojem grada i kulturnim promjenama koje donosi razdoblje humanizma i renesanse. U početnim poglavljima stoga se ukratko analizira ekonomski razvoj grada koji je omogućio akumulaciju kapitala potrebnu za gradnju ljetnikovaca te novi način života u gradu koji se ubrzano mijenja. Objašnjava se i sazrijevanje sigurnosnih uvjeta za gradnju ljetnikovaca te kako je pomicanje granica Republike i raspored zemljišnih posjeda utjecao na prostor i gustoću gradnje ljetnikovaca. Dodatno se analiziraju ljetnikovci kao važan čimbenik oblikovanja vangradskog prostora. U idućim se poglavljima ljetnikovci sagledavaju u kontekstu dubrovačkog društva kako bi se objasnilo tko su njihovi graditelji, kakvi su im izvori financiranja te kako je gradnja ljetnikovaca motivirana društvenim prestižem. U posebnim poglavljima analiziraju se najbitnija stilska obilježja ljetnikovaca te svakodnevni život u njima, a na kraju se daje osvrt na stanje u kojem se ti ljetnikovci nalaze danas.

Pri pisanju ovog rada korišteno je više djela Nade Grujić od kojih su najvažnije knjige *Vrijeme ladanja* i *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, u kojima se objašnjavaju povijesno-umjetnički aspekti ladanjske arhitekture, ali se iznosi i širi društveno-povijesni kontekst. Za povijest svakodnevice najviše je korišteno djelo Slavice Stojan *Omba, vile i vilani* koje se bavi poviješću svakodnevice u ljetnikovcima Rijeke dubrovačke u razdoblju od 15. do 19. stoljeća. Za povijest Dubrovnika općenito korištena su djela *Povijest Dubrovačke Republike* Bernarda Stullija, *Dubrovnik* Robina Harrisa i druga, dok su se pri analizi društva, posebno vlastele, najviše koristile knjige *Okvir slobode* Zdenke Janeković Römer te *Vlastela grada Dubrovnika* Nenada Vekarića. Rad je nadopunjavao i podacima iz drugih izvora koji su navedeni u popisu literature.

2. Ljetnikovci u kontekstu renesansnog Dubrovnika

2.1. Gospodarski preduvjeti i kulturno ozračje

Razdoblje od druge polovice 14. do kraja 16. stoljeća obilježeno je jačanjem gospodarstva Dubrovačke Republike te je ujedno riječ o razdoblju njezina najvećeg ekonomskog uspona. Razvija se proizvodnja sukna, posebno u prvom dijelu 15. stoljeća, razvija se i manufaktura čije su radionice smještene na Pilama. Proizvodi se i sol u Stonskoj solani koja je u 16. stoljeću dosegla vrhunac proizvodnje, no sol se uvozila i iz inozemstva i dalje prodavala. Razvijaju se i razni obrti koji su zadovoljavali potrebe grada, posebno graditeljstvo, klesarstvo, drvodjelstvo, obrada kože, staklarstvo i drugi.¹ Za grad je posebno važan snažan razvoj trgovine i pomorstva. U prvoj polovici 15. stoljeća vrhunac doseže trgovina rudarskim proizvodima, posebno srebrom i olovom, kada su dubrovački poslovni ljudi djelovali kao trgovci, zakupnici proizvodnje ili vlasnici rudnika u balkanskim zemljama u zaleđu te pritom ostvarivali visoke dobiti. Turskim osvajanjima ta trgovina je bila pogođena iako se u manjoj mjeri nastavila i dalje. Dubrovčani su nastojali postići privilegije za kopnenu trgovinu od sultana, u čemu su bili iznimno uspješni, te su postigli i da im stopa carine bude 2%. Na taj se način njihova trgovina uspješno širila. U 15. stoljeću posebice jača dubrovačka trgovačka mornarica, a u 16. stoljeću dubrovačko pomorstvo postiže najveći uspjeh. Velik kapital koji se ulagao u trgovačku mornaricu donosio je i državi i vlasnicima značajne prihode. To je bio glavni faktor gospodarskog prosperiteta Dubrovnika u 16. stoljeću. Poduzetnici su tada najčešće bili brodovlasnici ili pomorski trgovci, primjerice pučani trgovci Miho Pracat ili Vice Stjepović ili trgovačke vlastelinske obitelji Gučetić i Gundulić.²

Takav snažan ekonomski razvoj omogućio je i kulturno uzdizanje grada te snažnu graditeljsku djelatnost koja je obilježila razdoblje do druge polovice 16. stoljeća. Tada Dubrovnik dobiva konačne obrise, njegov prostor je zatvoren zidinama, a tadašnji plan grada dobrim je dijelom sačuvan i do danas. Grade se ili nadograđuju kule Minčeta, Lovrijenac i Revelin, gradska luka se uređuje, arsenal i žitnica se proširuju, gradi se vodovod kojim je voda dovedena na česme u gradu, grad se popločava i zidaju se

¹ B. Stulli, 1989, 60-75.

² B. Stulli, 1989, 75-90.

kamene kuće umjesto dosadašnjih drvenih.³ Također, u tom razdoblju izgrađena je i većina ljetnikovaca. Za gradnju se u Dubrovniku unajmljuju domaći i strani majstori, a osobito se pri gradnji utvrđenja nisu štedjela sredstva. Došlo je do temeljite preobrazbe uvjeta života, a ta nova kultura življenja očitovala se osim u izgledu grada i u uređenju palača i ljetnikovaca.⁴ Najvažniji poticaj izgradnje vila je humanizam koji se javio u 15. stoljeću kao novi način mišljenja i unosi promjenu u odnos čovjeka i njegovog okruženja. Tako je i za ladanjsku arhitekturu na dubrovačkom području najznačajnije što ona u njega unosi novi svjetonazor.⁵

2.2. Pitanja sigurnosti

Da bi došlo do gradnje ljetnikovaca, morali su sazrijeti sigurnosni uvjeti. Do kraja 15. stoljeća nisu postojali uvjeti za dugo i bezbrižno ladanje čitave obitelji izvan grada.⁶ Gradske zidine pružale su sigurnost koja je bila ispred uživanja u svježem zraku, čistoj vodi, lijepom pogledu i seoskoj tišini. Kuće izvan grada gradile su se i u tom periodu, ali su imale drugačija obilježja od kasnijih ljetnikovaca. Prvenstveno, ranije vangradske rezidencije bile su utvrđene i imale su kule za zaštitu. U kasnijim su se razdobljima obnavljale, a kada bi opasnost prošla kule bi se rušile.⁷ Ipak kod nekih ljetnikovaca se kule i dalje mogu vidjeti, a postojeći primjer utvrđenog ljetnikovca je i Arapovo-Morovo u Orašcu.⁸ Briga o sigurnosti odražava se i u lokaciji izgradnje; naime, što je ljetnikovac bliže gradu to je sigurniji. Ljetnikovci udaljeniji od grada, kao oni u Primorju, Župi ili na otocima, izloženiji su napadima gusara i pljačkaša. To je jedan od razloga zašto je ljetnikovaca mnogo manje u Konavlima i na Pelješcu. Sigurnost od kraja 15. stoljeća prestaje biti glavna briga, pogotovo na kopnu gdje Dubrovnik nije ratovao nakon što je 1454. sklopio mir sa Stjepanom Vukčićem Kosačom. Na moru je problem ostao mletački ekspanzionizam, a valjalo se čuvati i od gusarskih upada.⁹ U drugoj polovici 16. stoljeća prijetnju su predstavljali uskoci, koji su smatrali da imaju pravo napadati turske podanike preko dubrovačkog teritorija te na njemu pljačkati karavane koje dolaze iz Osmanskog Carstva ili se onamo vraćaju. Smetao im je dobar

³ C. Fisković, 1947, 12-16.

⁴ B. Stulli, 1989, 111.

⁵ N. Grujić, 1991, 38.

⁶ S. Stojan, 2018, 44.

⁷ R. Harris, 2006, 311.

⁸ R. Harris, 2006, 311.

⁹ B. Stulli, 1989, 46-47.

odnos Dubrovnika s Portom i njihova neutralnost te su stoga pljačkali teritorij i podanike Dubrovačke Republike, posebno tijekom Ciparskog rata (1570. – 1573.).¹⁰

2.3. Granice, posjedi i prostor izgradnje ljetnikovaca

Pri gradnji ljetnikovca važna stavka je mjesto izgradnje. Ljetnikovci se ne grade na svim dijelovima Dubrovačke Republike, a na onima na kojima se grade nisu ravnomjerno raspoređeni. Tako se ljetnikovci rjeđe grade na Pelješcu, u Konavlima, a nema ih na Mljetu ni Lastovu. Grade se na otocima Lopudu, Koločepu i Šipanu, zatim u Primorju, posebno u zaljevima u Zatonu, Orašcu i Trstenom. S istočne strane se mogu pronaći u Župi te Cavtatu, gdje su upravo ljetnikovci oblikovali jezgru današnjeg grada.¹¹ Vrlo gusta izgradnja, gdje su ljetnikovci poredani jedan do drugoga u nizu, primjetna je u Rijeci dubrovačkoj i u Gružu, a velik ih je broj još na Lapadu i na Konu.¹²

Ovakav raspored gradnje usko je vezan uz zemljišne odnose i širenje granica Dubrovačke Republike. Posjed koji Republika obuhvaća u vrijeme renesanse se može podijeliti na dva dijela koja imaju različitu posjedovnu strukturu. Prvi obuhvaća najstarije dubrovačke posjede, Astoreju i otoke i karakterizira ga kontinuitet privatnog vlasništva. Astoreja obuhvaća kraška polja Šumeta, Župe i Gruža, zatim predjele oko Montovijerne i Petke, Rijeku dubrovačku, Poljica te Dol u Zatonu. Tu su zemlju stanovnici Epidaura nastavili obrađivati i nakon što im je grad bio razoren. Za nju su plaćali tribut najprije bizantskom strategu, a kasnije slavenskim vladarima. Granicu gradskog teritorija obilježavala su zemljišta u privatnom vlasništvu, a širenjem gradskih granica pomicala se i granica privatnog zemljoposjeda. U 13. i 14. stoljeću, do konačnog učvršćenja dubrovačke vlasti, česti su bili sukobi s raznim susjednim vladarima. Za razliku od tih kopnenih posjeda, Elafitski otoci su bili udaljeni od granice tako da na njima sličnih sporova nije bilo. Najvažniji od tih otoka su Koločep, Lopud te posebno Šipan, čije je Velo polje bilo važno agrarno područje. Na ovim najstarijim područjima koncentracija zemljoposjeda je najveća, stoga je tu kasnije i najgušća ladanjska gradnja.¹³

¹⁰ V. Foretić, 1980, 61.

¹¹ N. Grujić, 1991, 173.

¹² R. Harris, 2006, 312-313.

¹³ N. Grujić, 1991, 14.

U drugu skupinu dubrovačkih posjeda mogu se svrstati posjedi koje Dubrovačka Republika na različite načine stječe kasnije. Polovicom 12. stoljeća Lastovo se predaje dubrovačkoj vlasti, ali zadržava određene privilegije. Tako se zemlja na Lastovu nije podijelila Dubrovčanima, štoviše, oni na Lastovu nisu smjeli kupovati posjede niti graditi.¹⁴ Iako je Dubrovnik s vremenom nagrizaio lastovske slobode to područje nikada nije postalo prostor ladanjske izgradnje. Naime, na njemu je nedostajalo radne snage, a bilo je i udaljeno, što ga je i činilo nesigurnijim zbog mogućih napada gusara.¹⁵ Slično je bilo na Mljetu, gdje su nekretnine mogli kupovati samo otočani. Iako kasnije neki dubrovački vlastelini posjeduju zemlju na Mljetu, nikada tu ne grade ljetnikovce.¹⁶ Pelješac i Ston 1333. godine Dubrovnik kupuje od kralja Dušana, a 1399. stječe i Primorje, priobalni prostor koji se proteže od Stona do Kurilova.¹⁷ U Primorju se grade ljetnikovci, ali tek mjestimice, primjerice u Orašcu, Trstenom ili Slanom. Posljednje područje koje Dubrovačka Republika stječe su Konavli, kupljeni u 15. stoljeću. Ipak, Konavli nikada nisu bili potpuno sigurno područje tako da ono nije bilo pogodno za gradnju ljetnikovaca.

Osnova zemljišnih odnosa i strukture zemljoposjeda, koja se održala gotovo kroz čitavo vrijeme postojanja Dubrovačke Republike, naslijeđena je iz rimskog perioda, uz prilagodbu novim okolnostima, koje su se razvile nakon pada Epidaura, stvaranja Dubrovnika i dolaska Slavena u zaleđe. Karakterizira ju postojanje dva dijela zemljišta: jednog koji vlasnik sam obrađuje i drugog kojeg daje u zakup. Zemlja koju vlasnik zadržava za sebe je najvrjednija zemlja koja se posjedovala od starine i smatrala djedovinom. Ona se prema riječi „tsara“, koja znači 'zemlja', zvala carina. U te posjede se najviše ulagalo, najplodniji su, intenzivno ih se obrađivalo i na njima su rasle najvrjednije kulture – loza i maslina.¹⁸ Upravo se na njima najviše i gradilo, a smješteni su uglavnom na užem području Dubrovnika, odnosno na najstarijem dubrovačkom području Astoreje i Otoka.

Još jedno obilježje zemljoposjeda na području Dubrovačke Republike je raspršenost zemljoposjeda čak i na najstarijem području. Iako se od 14. stoljeća neki rodovi ističu kao veleposjednici, primjerice Bunić, Gučetić, Gundulić, Menčetić, Gradić, Lukarović,

¹⁴ R. Harris, 2006, 53.

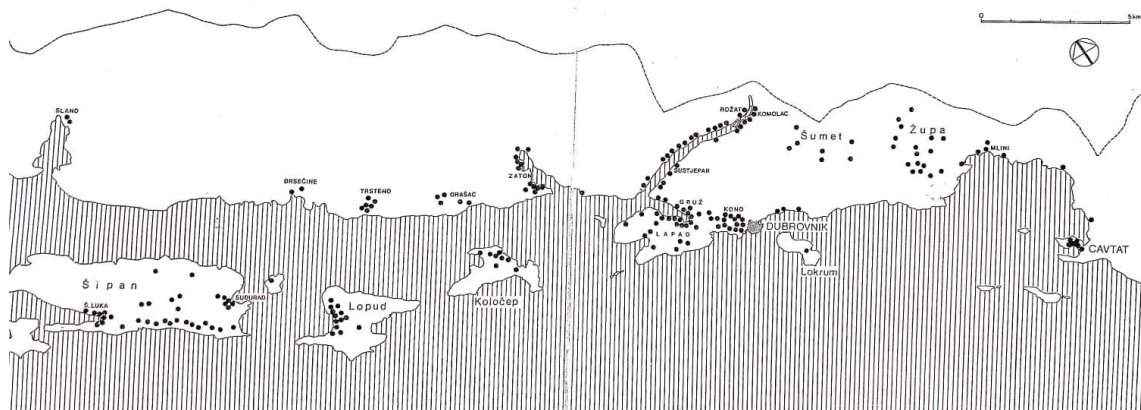
¹⁵ N. Gruić, 1991, 16.

¹⁶ N. Gruić, 1991, 16.

¹⁷ N. Gruić, 1991, 15.

¹⁸ B. Šišić, 1995, 70.

Rastić ili Sorkočević, njihove zemlje nisu okupljene na jednom mjestu. Posljedica je to težnje dubrovačke vlastele da niti jedna obitelj ne može steći primat i uspostaviti autokraciju.¹⁹ Također, za Republiku je bilo dobro da vlastelinske obitelji obrađuju zemlju diljem njena teritorija jer se prostor tako organizirao i čuvao. Ovo se odrazilo na gradnju ljetnikovaca tako da se stvorila mogućnost gradnje većeg broja ljetnikovaca, ali istodobno nije postojala mogućnost stvaranja pravih veleposjeda te gradnje jako velikih reprezentativnih ljetnikovaca.²⁰

Slika 1. Prikaz dijela Dubrovačke Republike od Cavtata do Slanog s označenim ljetnikovcima (preuzeto iz N. Grujić, 1991, str. 52-53)

2.4. Značenje ljetnikovaca za oblikovanje krajolika gradske okolice

Gradski prostor Dubrovnika 15. i 16. stoljeća definiran je opsegom zidina i nema mogućnost proširenja, stoga se u okolici poduzima urbanistički zahvat kojim se nastoji stvoriti idealni krajolik u kojem je priroda u skladu s izgrađenim. Ladanjska izgradnja tako je vezana za grad i uređenje gradske okolice te se stoga na nju može gledati u smislu teritorijalne organizacije izvangradskog područja čime se na njega širi urbana politika smišljena unutar zidina grada. Putem ladanjske izgradnje prostor se organizira u gospodarskom, estetskom, kulturnom i društvenom smislu. Ladanjsko-gospodarski kompleksi su središta zemljoposjeda oko kojih se organizira djelatnost tog prostora, oni mijenjaju društvenu strukturu prostora, spajaju gradsko sa seoskim i uvode nove arhitektonske oblike u izvangradski prostor.²¹ Ti arhitektonski oblici ladanjske

¹⁹ B. Šišić, 1995, 69-70.

²⁰ N. Grujić, 1991, 20.

²¹ N. Grujić, 1991, 11.

arhitekture u idućim stoljećima služiti će kao uzor za gradnju kuća namijenjenim stalnom stanovanju kao što su primjerice kapetanske kuće građene u 17. i 18. stoljeću u Orebićima, Kučištu i Vignju.²²

Ljetnikovci utječu na oblikovanje krajolika u kojem su građeni, no istovremeno oni postaju dio tog krajolika i nastoje se s njim povezati. Samom svojom brojnosti oni su postali dio pejzaža, a raširenost ljetnikovaca i njihov konstantan arhitektonski izraz pridonijeli su homogenom izgledu dubrovačke regije. Još 1440. Filip de Diversis piše da: “izvan grada ima mnogo prekrasnih palača i kuća. Čini ti se da su sve sagrađene i podignute iz istog materijala, od istog graditelja i gotovo u isto vrijeme.”²³ Povezivanje ljetnikovca i okolne prirode u skladu je s idealima 15. i 16. stoljeća kada se razvija novo, renesansno, viđenje prirode i krajolika. Povezanost se ostvaruje arhitektonskim oblicima kao što su paviljoni, trjemovi i lože. U dubrovačkom krajoliku 16. stoljeća pojavljuje se usporednost organiziranog geometrijski raspoređenog vrta i prirode, a s vremenom će se ta granica sve više brisati. Primjerice, perivoj Gučetićeve ljetnikovca u Trstenom započinje pravilno raspoređenim šetnicama oko ladanjske kuće čiji se strogi geometrizam rastače udaljavanjem od kuće te perivoj neprimjetno prelazi u krajolik. Taj ljetnikovac među prvima kao sastavni dio ladanjskog ambijenta uključuje pogled na krajolik. Lijepi krajolik se od 16. stoljeća neizostavno uključuje u koncepciju ladanjske arhitekture, ogradni zidovi se snižavaju i ne priječe više pogled iz ljetnikovca na krajolik, ali ni pogled izvana na ljetnikovac.²⁴

Ladanjska izgradnja utjecala je i na izgradnju mreže putova koja se širila sa svakim novim ljetnikovcem jer su putevi bili potrebni za dolazak obrađivača na imanje, odvoz plodova i međusobno povezivanje ljetnikovaca te njihovo povezivanje s gradom.²⁵ Ipak, budući da je kopno bilo brdovito i nepristupačno, u ovom razdoblju unutar Republike putovalo se najčešće brodom te su i gospodari najčešće dolazili u ljetnikovce morem umjesto da se oslanjaju na kopnene putove. To je jedan od razloga zašto je mnogo ljetnikovaca sagrađeno uz vodu.²⁶

²² N. Grujić, 1991, 228.

²³ N. Grujić, 1991, 230.

²⁴ N. Grujić, 1991, 239.

²⁵ N. Grujić, 1991, 224.

²⁶ R. Harris, 2006, 312.

2.5. Gradnja ljetnikovaca iz društvene perspektive

2.5.1. Društvo renesansnog Dubrovnika

Gospodarski razvoj Dubrovnika utjecao je na sliku društva te se u ovom razdoblju javlja veća diferencijacija stanovništva. Diferencijacija se javlja i u redovima vlastele, gdje se izdvaja krug bogatijih rodova čiji su članovi često zauzimali najvažnije položaje u državi. Među pučanima oblikuju se tri grupe. Prvu grupu su činili oni koji su se bavili trgovinom, novčarstvom i pomorstvom, drugu obrtnici, a treću pomoćni i najamni radnici te sluga. Prva se grupa značajno uzdigla iznad druge dvije te se i unutar nje pojavio sloj najbogatijih građana koji su se, s iznimkom zemljišnog posjeda, gotovo izjednačili s imućnijom vlastelom. Već u drugom dijelu 15. stoljeća oni s vlastelom dijele većinu poslovanja kao i najunosnije poslove. Tako se uz plemiće i pučane oblikovao sloj „dobrih građana“ koji se okupljao u bratovštini antunina.²⁷ Unatoč tome što je njihov utjecaj gospodarskim jačanjem rastao nisu imali udjela u vlasti i rad njihove bratovštine bio je nadziran. No, bez obzira na njihovu isključenost iz politike, u renesansnom Dubrovniku nije bilo većih sukoba vlastele i pučana kao u drugim dalmatinskim gradovima, jer su ih povezivali zajednički interesi, prvenstveno poslovni. Politički monopol plemstva, kao i staleška podjela bili su prihvaćeni kao prirodni, a građani su pored života u uređenom i bogatom gradu imali priliku za uzdizanje u društvu i zaradu. Iako se jaz ispod površine povećavao, u cjelini je postojala briga vlastele i odanost građana. Vlastela je imala povlašten položaj ali se brinula i za dobrobit ostatka stanovništva kroz, primjerice, opskrbu žitom ili socijalnu skrb, čiji je glavni nosilac bila država, a ne bratovštine ili crkva. Brinulo se o uređenju i izgledu grada, plaćalo ljekarnike i liječnike koji su trebali sve liječiti, a u gradu se nalazilo i nahodište te nekoliko bolnica.²⁸ Plemstvo je tako radilo na očuvanju staleža i društvene ravnoteže suptilnom igrom kojom su ambicije staleža i pojedinaca istovremeno zadovoljene i zakočene.²⁹

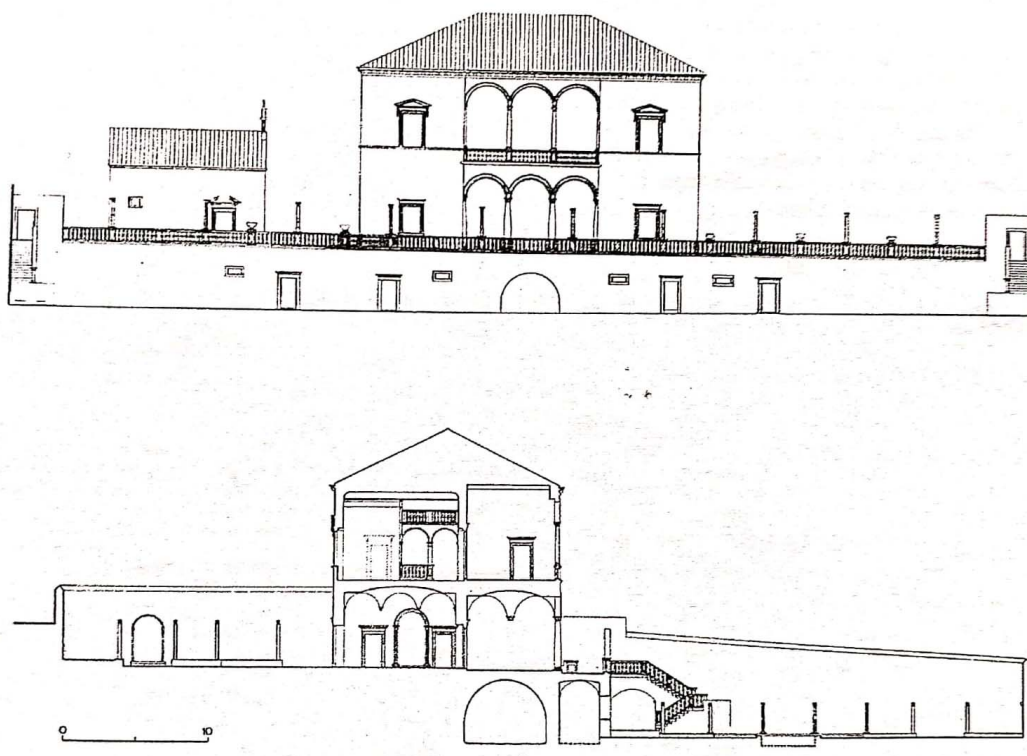
Budući da pučani nisu mogli ući u državnu hijerarhiju, stvorili su vlastitu na čelu koje su bili antunini. Antunini su oponašali običaje vlastele, njihov način života i strukturu obitelji. Imali su značajan ugled u društvu i predstavljali su sekundarnu elitu u gradu. Čak su u većem broju nego plemići odlazili na studije te su za njih obrazovanje,

²⁷ B. Stulli, 1989, 93.

²⁸ Z. J. Römer, 1999, 250-251.

²⁹ Z. J. Römer, 1999, 266.

rad i vlastita inicijativa bili važniji nego za plemiće.³⁰ Vrlo uspješan bio je i Benedikt Kotruljević koji piše traktat *O trgovini i savršenom trgovcu* koji je dovršen 1458. godine. U njemu se Kotruljević obraća trgovcima i daje im savjete o posjedovanju vila što je značajno jer je on jedini koji u 15. st. razmatra vile trgovaca. On smatra da su trgovcu potrebne dvije vile – jedna koja služi za obradu imanja te druga koja služi za odmor.³¹ Najbogatiji trgovci pučani su doista kao i vlastela gradili ljetnikovce, a svojim imetkom i graditeljskom djelatnošću posebno se ističe obitelj Skočibuha.

Slika 2. Ljetnikovac Vice Stjepovića Skočibuhe kod Tri crkve (preuzeto iz N. Grujić, 1991, str. 133)

Toma Stjepović i njegov sin Vice kroz dvije generacije postali su bogatiji od mnogih drevnih vlastelinskih obitelji i iza sebe su ostavili vrhunska graditeljska ostvarenja kao što su ljetnikovci u Suđurđu na otoku Šipanu, Tomina gradska palača na Pustijerni te ljetnikovac Vice Stjepovića Skočibuha izgrađen u drugoj polovici 16. st. na Boninovu kod Tri crkve. Njihova graditeljska djelatnost iznimna je osim po broju i kvaliteti, i po neskrivenoj želji da izgrade nešto ljepše i drugačije. Mnoga obilježja ljetnikovca kod Tri crkve se po prvi puta javljaju na dubrovačkom prostoru, a neka od

³⁰ Z. J. Römer, 1999, 268.

³¹ N. Grujić, 2006, 41-47.

njih se nikada nisu ponovila na drugim ljetnikovcima. Specifična mu je organizacija na dvije terase i trodijelni raspored pročelja kakav se pojavljuje u Italiji. To je jedan od rijetkih ljetnikovaca dubrovačkog prostora koji je građen po stranom uzoru.³²

2.5.2. Ljetnikovci kao statusni simbol

Za društveni status u velikoj je mjeri značajan posjed zemlje. Zemljoposjed za vlastelu zapravo predstavlja jedan od ključnih statusnih simbola budući da za ostvarivanje najvišeg prestiža u društvu posjedovanje pokretnih dobara nije dovoljno.³³ Ipak, bogatstvo dubrovačke elite proizašlo je iz trgovačkih aktivnosti i nikada se nije temeljilo na zemljoposjedu niti je iz njega proizlazilo, čak ni nakon stjecanja većih teritorija poput Konavala ili Pelješca. Kako je ranije objašnjeno, na dubrovačkom području se ni nije mogao stvoriti neki stvarni „veleposjed“ zbog raštrkanosti manjih posjeda. Važnost zemljišnog posjeda unatoč tome je bila velika i osim prestiža ono daje i legitimitet budući da se za postizanje statusa građanina uopće moralo posjedovati nekretninu.³⁴ Uz važnost zemlje se veže i značaj izgradnje na njoj, jer je upravo izgradnja na posjedu najveći odraz vezanosti vlasnika za zemlju. Posjedovanje nekretnina također pozitivno djeluje na vitalnost roda budući da ga ukorjenjuje, sprječava obiteljski rasap i štiti ekonomsku moć roda. Povezanost održanja roda i bavljenja zemljoposjedom ističe i Šišić koji navodi podatak da su od 20 preživjelih vlastelinskih rodova početkom 18. stoljeća svi bili usmjereni uvećavanju i vođenju zemljoposjeda i smatrani veleposjednicima.³⁵ U skladu s tim, kroz oporuke se često nastojalo zaštititi i zadržati stare obiteljske posjede u vlasništvu roda. Oni su dokaz ukorijenjenosti i uporište ugleda obitelji.³⁶ Posebna potvrda društvenog statusa obitelji stoga je palača u gradu i ljetnikovci. Najstarije gradske kuće bile su simbol roda i zbog toga za izdajnike progonstvo obitelji nije bila dovoljna kazna već bi se njihova kuća srušila, čime im se simbolički zatire ognjište i oduzima prošlost te pokazuje da više nisu dio zajednice.³⁷ Ljetnikovci i imanja su se također visoko cijenili. S. Stojan navodi da iako je kupnja posjeda za sadnju ili gradnju u Rijeci dubrovačkoj bila dobra prilika, prodaje imanja na tom području su do 18. stoljeća bile rijetke i do njih je dolazio samo u slučajevima poput bankrota, izumiranja obitelji, kada bi posjed ostao udovici koja se o

³² N. Grujić, 1988, 215.

³³ Z. J. Römer, 1999, 335.

³⁴ N. Vekarić, 2011, 24.

³⁵ B. Šišić, 1995, 69.

³⁶ Z. J. Römer, 1999, 336.

³⁷ Z. J. Römer, 1999, 338.

njemu nije mogla brinuti, i slično. Ona piše: “Ako je prodaja obiteljske kuće u Gradu značila lišiti se obiteljskog zlata, onda je otuđivanje posjeda u Rijeci dubrovačkoj značilo izgubiti obiteljsko srebro.”³⁸

2.5.3. Promjene u mentalitetu plemstva

Iako je razdoblje 15. i 16. stoljeća razdoblje najvećeg uspjeha Dubrovnik tada se očituju i prvi znakovi recesije. Dolazi do promjene mentaliteta plemstva i njihova načina života te se pojavljuje generacijski jaz između starijih i mlađih naraštaja koji se manje posvećuju poslu, a više zabavi. Puno se ulaže u luksuz pa se donose i razni zakoni protiv raskoši ali bez učinka. Još u 15. stoljeću počinje rasti prezir plemstva prema fizičkim poslovima i sve više poslova smatrano je nedostojnim njihovog statusa. Uskoro i trgovina kojom su plemići i neki građani stekli svoja bogatstva i od koje je Dubrovnik živio počinje gubiti ugled među plemićima. Do promjena je dolazilo postupno jer je postojala snažna trgovačka tradicija, tako da je većina plemstva još u 15. stoljeću živjela od trgovine. Započelo je s napuštanjem trgovine na malo i dućana, zatim kopnene trgovine sa zaleđem koja je već u drugom dijelu 15. stoljeća prepuštena nižim slojevima dok su oni ulagali u pomorsku trgovinu. Od 16. stoljeća plemići se sve manje bave trgovinom i pomorstvom osobno. Okreću se zemljoposjedu i žive od rente od kapitala koji je uložen u brodarstvo, trgovinu i strane banke. Kapital koji su djelatne generacije plemstva akumulirale omogućio im je da ulažu u nekretnine, a trend povratka zemlji koji se pojavio u 16. stoljeću poklopio se s novorazvijenim elitističkim konceptom plemstva. Ipak, okretanje zemljoposjedu u društvu koje se temelji na trgovini na dugi rok značilo je siromašenje plemstva.³⁹ Tako se dogodilo da su graditelji ljetnikovaca najčešće bili oni članovi obitelji koji su osobno sudjelovali u trgovini i pomorstvu i izlagali se rizicima putovanja kao što su nevremena, razni razbojnici i gusari, bolesti ili bankrot, a često su bili i odvojeni od svojih obitelji. Nasljednici graditelja ljetnikovaca osmišljavali su svoj život u dokolici.⁴⁰ Pojavljuje se generacija „pjesnika-dokoličara“ koji žive raskalašeno i uživaju u ljetnikovcima gdje pišu i razmjenjuju poslanice.⁴¹ Bogatstvo koje su njihovi poduzetniji preci stekli brzo je nestajalo u novim razdobljima i njihova primanja često nisu ni mogla pokriti sve

³⁸ S. Stojan, 2018, 19.

³⁹ Z. J. Römer, 1999, 281.

⁴⁰ S. Stojan, 2018, 182.

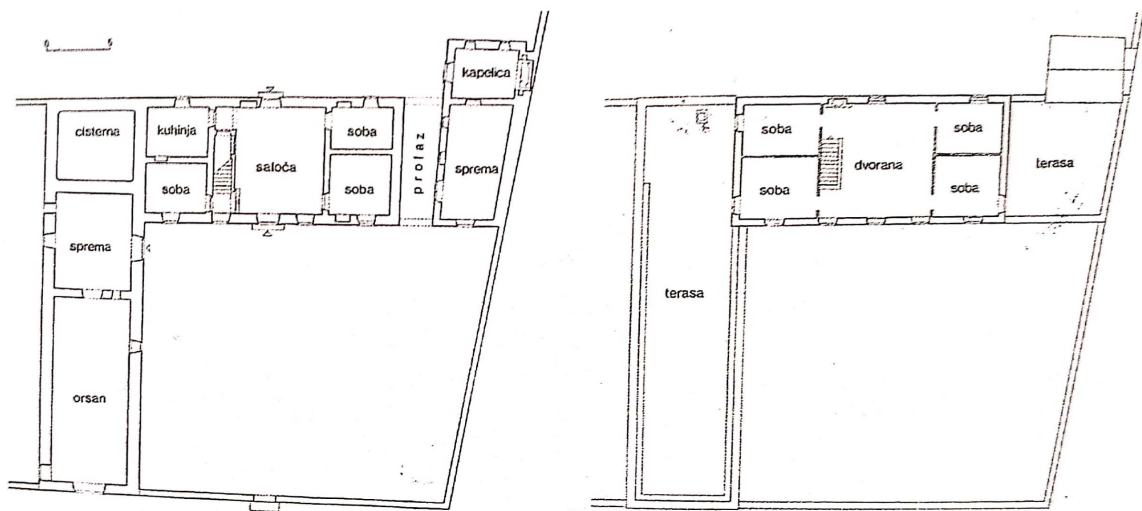
⁴¹ N. Vekarić, 2011, 259.

troškove života u ljetnikovcu ili gradskoj palači gdje im je bila potrebna služničad i najamnici, no od svojih ljetnih dvora teško su se odvajali.⁴²

⁴² S. Stojan, 2018, 182.

3. Elementi i stilska obilježja ljetnikovaca

Za dubrovačko područje najkarakterističniji način *prostorne organizacije* ladanjske cjeline je organizacija u obliku slova L. Ona podrazumijeva da se pojedini elementi grupiraju i postavljaju pod pravim kutom tako da nalikuju na slovo L. Između dva krila nalazi se vrt ili dvorište koji su s druge strane ograđeni zidom. U prvom krilu nalazi se ladanjska kuća, a u krilu okomito na kuću nalaze se gospodarske prostorije, kuhinja, cisterna i orsan u prizemlju, te terasa na katu iznad orsana gdje se nalazi kapelica i paviljon. Time se na razini prizemlja kroz saloču uspostavlja komunikacija s vrtom, a prvi kat se terasom otvara prema krajoliku te ima pogled na njega preko ogradnog zida.⁴³ Terasa su bile popločane kamenom ili pečenom zemljom. Postojali su i drugačiji oblici organizacije prostora ladanjskog kompleksa što je posebno vidljivo kada je ljetnikovac smješten na padini, kojoj se njegova gradnja prilagođava. U drugom dijelu 16. stoljeća vidljiv je značajan trend isticanja i izdvajanja ladanjske kuće koja će se na kraju potpuno osamostaliti čime će ova od 15. stoljeća ustaljena prostorna shema biti napuštena.⁴⁴

Slika 3. Primjer ljetnikovca L-tlocrta, ljetnikovac Gučetić - Đurđević u Mokošici (preuzeto iz N. Grujić, 1991, str. 73)

Ladanjska kuća je zgrada namijenjena boravku vlasnika koja dominira ladanjskom cjelinom. To je najviša i najreprezentativnija zgrada ladanjskog kompleksa. Ima najpovoljniju orijentaciju, najbolje je opremljena i prema njoj je organiziran vrt i

⁴³ N. Grujić, 1991, 72-74.

⁴⁴ N. Grujić, 1991, 75-78.

usmjerene vrtne staze. Tlocrt ovog stambenog dijela ladanjskog kompleksa je preuzet iz gradske arhitekture. Elementi stambene arhitekture u gradu koji su nastali zbog gustoće naseljenosti su zadržani i u izvangradskom prostoru, primjerice slaba osvjetljenost dvorana. Odnos središnje dvorane – saloče i bočnih prostorija je konstantan. Uvijek su s jedne i druge strane saloče dvije manje prostorije bez obzira na oblik i veličinu kuće. U Veneciji je stoga postojala izreka: *Quattro stanze, un salon, z`e la casa d`un Schiavon*.⁴⁵ Iz središnje dvorane se ulazilo u sve druge prostorije u prizemlju, penjalo na kat, te izlazilo u vrt. Za dubrovačke renesansne ljetnikovce karakteristično je da se iz prednjeg vrta pogled kroz saloču pruža u stražnji vrt. Na katu je raspored prostorija bio isti kao u prizemlju. Prizemlje i kat, odnosno saloča i središnja dvorana na katu, povezani su stubištem koje je jedini promjenjivi element u tlocrtnoj shemi. Njime se izravno dolazi u najreprezentativniju prostoriju u kući. Tijekom čitava renesansnog razdoblja stubište u dubrovačkim ljetnikovcima ima isključivo utilitarnu ulogu. Ima jedan krak, položaj mu nije naglašen i nije reprezentativno.⁴⁶

Trijemovi su građeni u prvoj polovici 16. stoljeća, ali postupno se od njihove gradnje odustalo budući da su osjetljivi na potrese koji su na dubrovačkom prostoru česti. Do danas je samo mali broj njih sačuvan, primjerice na ljetnikovcu Petra Sorkočevića na Lapadu. Građeni su prema uzoru na atrije reprezentativnih javnih građevina u Gradu kao što je Knežev dvor ili Divona.⁴⁷ *Loža* povezuje unutrašnji i vanjski, odnosno vrtni prostor što ju čini jednim od najvažnijih elemenata ladanjskog života, a time i ladanjske arhitekture. Lože se pojavljuju tijekom 16. stoljeća u različitim oblicima i varijantama. Podrijetlo im je rimsko, ali dok su u rimskim kućama lože bile smještene na ulaz, u renesansi se one mogu nalaziti ispred, iza, ili sa strane vile, te mogu služiti kao predvorje, ljetni salon, blagovaonica, prolaz ili mjesto za šetnju.⁴⁸ No, osim uživanja na suncu ili u hladu, lože služe i kao simbol prestiža i društvenog statusa. *Paviljon*, na dubrovačkom prostoru zvan i *pavijun* nisko je četverostrešno krovište na stupovima i često se nalazi na kraju terase, odnosno na kraju krila okomitog na krilo kuće. Ima istaknuto mjesto s dobrim pogledom, a podrijetlo su mu obrambene kule.⁴⁹

⁴⁵ N. Grujić, 1991, 78.

⁴⁶ N. Grujić, 1991, 80-81.

⁴⁷ N. Grujić, 1991, 86.

⁴⁸ N. Grujić, 1991, 90.

⁴⁹ N. Grujić, 1991, 93.

Uz svaki ljetnikovac u pravilu se nalazi privatna *kapelica* kojom se služi vlasnik i njegova obitelj. Ponekad su pristup kapelici imali i susjedi ili najamni radnici. One su često smještene na terasu ili unutar vrta tako da su blizu ladanjskoj kući i ulazu u kompleks. Služile su i kao statusni simbol, te se njihovu oblikovanju posvećivala posebna pažnja. Građene su po uzoru na sakralnu arhitekturu dubrovačkog prostora, ali često birajući predloške iz starijih razdoblja, kako bi se naglasilo tradicionalno pravo vlasnika na posjed. Kapelice su uglavnom jednostavne, ali klesarski ukrasi na njima nadilaze one na ladanjskim kućama u mnogim ladanjskim kompleksima.⁵⁰

Orsan je izdužena prostorija smještena na samoj obali s velikim lučnim ulazom i bačvastim svodom. U orsane su vlasnici doplovljavali filjugama kada bi dolazili u ljetnikovac ili su iz njih isplovljavali u ribolov. Te brodice su bile lijepo ukrašene i u njih je mogla stati čitava obitelj i posluga.⁵¹ Budući da je orsan smješten na samoj obali i izranja iz vode, njegov je položaj često uvjetovao raspored ostatka ladanjske cjeline pošto se oni po uobičajenom rasporedu nalaze na kraju krila okomitog na stambeno krilo, te spadaju u najraniju fazu gradnje ladanjskog kompleksa.⁵² Redovito je gradnja ljetnikovca počinjala gradnjom ogradnog zida i zatim gradnjom orsana. Ponekad, nakon što bi oni bili sagrađeni, gospodar ne bi mogao nastaviti graditi ljetnikovac zbog nedostatka sredstava zbog kakve havarije broda ili poslovnih poteškoća.⁵³ Zbog blizine mora orsani su morali biti duboko utemeljeni, imati debele zidove i čvrste svodove što im je i omogućilo da bolje izdrže potrese ali i da se odupru gusarima i kradljivcima. U orsan se spremala barka i oprema, ali su mogli služiti i kao radionice, u njima je moglo biti spremište za vodu prikupljenu na terasi iznad, a tu se moglo i trgovati.⁵⁴

Gospodarske zgrade sastavni su dijelovi mnogih ladanjskih kompleksa i često su kvalitetnom i pažljivom obradom uklopljeni u cjelinu. Često su to mlinice za masline ili grožđe, prostorije za spremanje ulja ili raznih plodova, krušne peći, ljetne kuhinje i nalaze se ispod terase. One su bile bitne za ulogu ladanjske cjeline kao središta zemljoposjeda.⁵⁵ Vile slično kao i u Rimu služe ne samo kao raskošna rezidencija već i kao agrarno središte. Osnovna im je funkcija stoga određena dvama pojmovima: *otium* i *negotium*. Sredinom 15. stoljeća sve više se gubi funkcija središta poljoprivredno-

⁵⁰ N. Grujić, 1991, 96-98.

⁵¹ S. Stojan, 2018, 71.

⁵² N. Grujić, 1991, 98-100.

⁵³ S. Stojan, 2018, 25-26.

⁵⁴ S. Stojan, 2018, 25.

⁵⁵ N. Grujić, 1991, 100-102.

proizvodne djelatnosti, a sve više naglašava njihova funkcija mjesta ladanja i odmora od društvenih dužnosti.⁵⁶

Terase i tlocrtni raspored dubrovačkih renesansnih *vrtova* relativno su očuvani zbog gradnje brojnih kamenih elemenata kao što su zidovi ili stupovi odrina. Vrtovi su najčešće organizirani tako da središnju ravnu stazu – šetnicu, presijecaju poprečne vrtno staze te se dobiva ortogonalni raspored. Sve vrtno staze natkrivene su odrinama ili pergolama koje spajaju prirodu i arhitekturu. Stupovi za odrinu bili su klesani i nalazili su se na niskim zidovima koji su činili spremište za zemlju i ograđivali prostor za sadnju.⁵⁷ Pošto dubrovački prostor nije bogat kvalitetnom zemljom za sadnju, često se zemlja za vrtove dovozila iz Apulije. Dva paralelna niza stupova bila su povezana čempresovim oblicama i tako činila pergolu. Na njima je rasla loza, primjerice sorte krivaja, te osim što je davala urod grožđa pružala je zaštitu od sunca. Gospođe su tako i na ladanju mogle zadržati svijetlu put za razliku od sluškinja koje su bile preplanule zbog rada na suncu.⁵⁸

Kada se govori o stilu gradnje dubrovačkih ljetnikovaca, bitno je istaknuti da iako se renesansni oblici u Dubrovniku pojavljuju polovicom 15. stoljeća, gotički stil se nastavlja koristiti čak i u drugom dijelu 16. stoljeća. Gotovo stoljeće ti se stilovi miješaju i tvore za dubrovačko područje karakteristični gotičko-renesansni stil. Najljepši primjerci tog stila u Dubrovniku uz Divonu su i Bunićev ljetnikovac na Batahovini te Sorkočevićev ljetnikovac na Lapadu. Ustrajno korištenje ili vraćanje tom stilu može se pripisati dvama glavnim čimbenicima. S jedne strane, gotički stil povezivao se s prošlim vremenima i njegovim korištenjem plemići pokazuju svoju povezanost s tradicijom te on postaje i statusni simbol. S druge pak strane, korištenje gotičkim stilom motivirano je praktičnim razlozima. Na području često pogođenom potresima, od srušenih dijelova kuće zbog štedljivosti su se koristili svi dijelovi koji su mogli biti iskorišteni.⁵⁹ Tako se primjerice ljetnikovac Klementa Gučetića u Rijeci dubrovačkoj kod Obuljenog gradi na temeljima starijeg ljetnikovca i neki dijelovi tog starijeg ljetnikovca ugrađeni su u novi koji je podignut u drugoj polovici 16. stoljeća. Pretpostavlja se da je stariji ljetnikovac srušen u snažnom potresu 1520. godine ili da je bio nedovršen. Od njega su zadržani temelji, zid do visine prvog kata te gotička trifora i

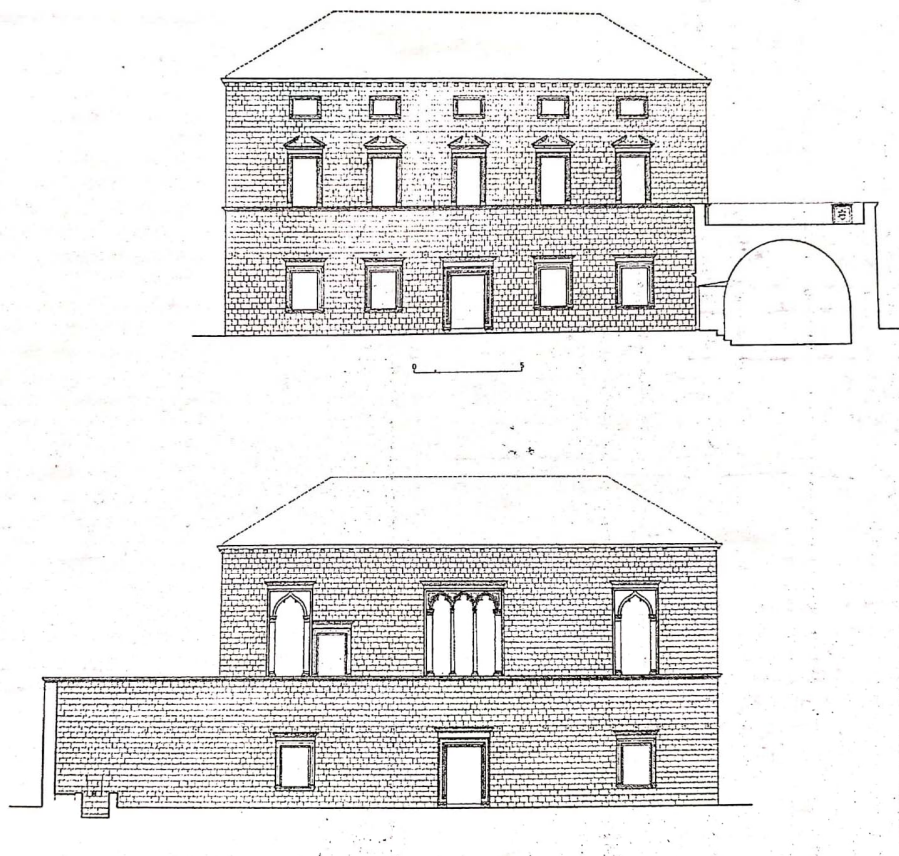
⁵⁶ N. Grujić, 2006, 45.

⁵⁷ N. Grujić, 1991, 104-111.

⁵⁸ S. Stojan, 2018, 52.

⁵⁹ N. Grujić, 1991, 121-128.

dvije monofore na začelju iako je pročelje i ostatak ljetnikovca građen i uređen u renesansnom stilu.⁶⁰

Slika 4. Gučetićev ljetnikovac kod Obuljenog u Rijeci dubrovačkoj (preuzeto iz N. Grujić, 1991, str. 127)

⁶⁰ N. Grujić, 2003, 53-68.

4. Svakodnevni život u ljetnikovcima

Bitan poticaj ladanjskom životu bila je poljoprivreda. Na imanjima su se uzgajale najrazličitije kulture, a točno koje su to može se saznati iz zapisa Kaznenog suda koji svjedoče o brojnim krađama posebno kada su vlasnici bili odsutni. Naime, često se događalo da gladni seljaci iz okolnih sela preskoče zidove, upadnu na ladanjska imanja i poberu plodove. Zima je bila duga, a gospari daleko te se trebalo hraniti i ugrijati, stoga su pustošili kupus i kupili lozovinu iz vinograda. Kupus je bio „kralj dubrovačkih vrtova“ i sadio se čak i s vočkama i među cvijećem. Kuhao se u zasoljenoj vodi i nakon toga začinjao maslinovim uljem, a za posebne prigode pripremao se s komadom mesa. Jeo se u svako doba godine, za ručak i večeru, a najslađi je bio nakon prvog mraza. Početkom zime su dozrijevali i citrusi koji su također bili na meti kradljivaca.⁶¹ A osim citrusa sadili su i drugo voće, povrće, grah, cvijeće, ukrasna stabla, ljekovite biljke i loze.⁶²

Život u ljetnikovcima vezan je za nadgledanje dozrijevanja i berbe na imanjima tako da su gospodari ljetnikovaca boravili u ljetnikovcima samo dio godine. Dolazili bi u kasno proljeće i vraćali su se u grad na jesen nakon što bi sva ljetina bila pobrana i spremljena i svo ulje i vino pohranjeno u stranjeve. Da ih čuvaju na posjedima su boravili upravitelji imanja koji su se zvali polovnici ili pudari. No, boravak u ljetnikovcu je također pružao iskustvo dokolice, odnosno *otium*, dubrovačkoj aristokratskoj eliti. Elita je vrijeme provodila mirno, uživajući u zdravom okruženju, jedući plodove ubrane na vlastitim imanjima što je na obiteljsku trpezu stavljalo raznovrsniji i obilatiji sadržaj. Također su se družili sa susjedima, rođacima i gostima koji su im dolazili u posjet.⁶³ Uživali su u svježoj vodi u Rijeci Dubrovačkoj, u lijepom pogledu koji se pružao iz njihovih paviljona te šetali šetnicama ispod pergola. Fenomen pogleda pojavljuje se krajem 15. stoljeća u dubrovačkoj sredini kao neizostavna vrijednost renesansne vile.⁶⁴ Dubrovačka vlastela u svoju je ideju ladanja preuzela rimski koncept *locus amoenus* koji označava idealni pejzaž te su u ideji ladanja zelenilo šuma, osunčani vrtovi i more postali neizostavan čimbenik.⁶⁵ Iako im je grad sa svojim zidinama pružao sigurnost, također je činio da se osjećaju zarobljenima. O tome

⁶¹ S. Stojan, 2018, 38-40.

⁶² S. Stojan, 2018, 50.

⁶³ S. Stojan, 2018, 65.

⁶⁴ S. Stojan, 2018, 70.

⁶⁵ S. Stojan, 2018, 70.

svjedoči natpis na Gradićevom ljetnikovcu na Lapadu: *Griješi tko misli da sretno živi u gradu...* Na ladanju je život i doživljaj svijeta bio drugačiji i iako je i ljetnikovac bio opasan zidom, on je predstavljao jedan odvojen svijet koji je skrojen po mjeri njegova vlasnika.⁶⁶

Cijela obitelj je u ljetnikovcu živjela opuštenije te je vladala neusiljena atmosfera. Ladanje je bila dobra prigoda za razmišljanje o budućnosti djece, učvršćivanje veza novim vjenčanjima ili kumstvima. Čitala se poezija, a za posebne prigode su se izvodile i predstave. Čak su i žene na ladanju živjele puno opuštenije nego u gradu. U gradu su morale biti zatvorene u svojim palačama, živjele su skućeno i bile kontrolirane. Posebno se to odnosilo na neudane vlastelinske djevojke koje gotovo nikada nisu ni izlazile na ulicu. Moglo ih se vidjeti samo na prozorima iako su neki smatrali da je i to opasno.⁶⁷ Također, žene su u gradu nosile tešku odjeću koja ih je prekrivala od glave do pete. Na ladanju su se nosile jednostavnije haljine, prozračnijih tkanina i svijetlih boja. Mogle su u barčici otići u posjet nekoj prijateljici ili rođakinji u susjednim ljetnikovcima. Vrijeme su provodile baveći se plesom, glazbom, vezenjem ili čitanjem.⁶⁸ Iako u 15. stoljeću plemkinje uglavnom nisu bile obrazovane u 16. stoljeću s humanizmom dolazi do nekih pomaka i žene dobivaju određeno mjesto u tadašnjim kulturnim krugovima.⁶⁹ Gospodari su se na ladanju osim nadziranjem poljoprivrednih poslova bavili lovom i ribolovom, a neki su i pisali. Ovdje su se mogli odmoriti od posla, dugih plovidbi i trgovinskih putovanja, te državnčkih dužnosti. Također, S. Stojan navodi da su upravo na ladanju najčešće započinjale veze gospodara i sluškinja.⁷⁰ Izvanbračne veze vlastelina bile su česte i neskrivene, a neki se nikada nisu ženili i umjesto toga su imali dugotrajne veze i djecu s pučankama koje nisu mogli oženiti budući da bi onda izgubili status plemića.⁷¹ Takvo ponašanje za plemkinje nije bilo zamislivo, a razliku primjećuju i stranci, primjerice Philippe du Fresne-Canaye koji 1573. godine piše kako su plemkinje na glasu kao časne žene, a muškarci svi ljubuju sa sluškinjama.⁷²

⁶⁶ S. Stojan, 2018, 66.

⁶⁷ Z. J. Römer, 1999, 197.

⁶⁸ S. Stojan, 2018, 65.

⁶⁹ Z. J. Römer, 1999, 209.

⁷⁰ S. Stojan, 2003, 105.

⁷¹ Z. J. Römer, 1999, 202.

⁷² N. Vekarić, 2011, 128.

4.1. Književnici u ljetnikovcima

Na području Rijeke dubrovačke, u svojim ljetnikovcima, stihove su pisali humanistički pjesnici. Pisali su satire, epigrame i pjesničke poslanice na latinskom jeziku kojima su ponekad i komunicirali te one stoga otkrivaju detalje o životu u ljetnikovcima, kako i s kim su pjesnici provodili vrijeme, kako su se uobičavali zabavljati, što se jelo i slično. Prostor Rijeke i izvor Omble bili su za njih „elikonsko vrjelo“ odnosno izvor nadahnuća. Već u 15. stoljeću pisalo se i na hrvatskom jeziku, a poznati dubrovački pjesnici koji su pisali na hrvatskom bili su Džore Držić i Šiško Menčetić. Džore je boravio na imanju crkve Svih Svetih blizu izvora Omble, a Menčetić najvjerojatnije u Obuljenu, gdje je bio posjed crkve Sv. Barbare koja je bila pod patronatom obitelji Menze. Oba pjesnika pronašla su inspiraciju u prostoru Rijeke dubrovačke, ali i u ljepoti Margarite Gondola koja se na kraju udala za Šiška dok je Džore postao svećenik.⁷³

Ljetnikovac u Rijeci dubrovačkoj imao je i Ilija Crijević, lovorom ovjenčani pjesnik čiji se ljubavni stihovi smatraju najboljima u hrvatskoj latinističkoj renesansi. Njegovo imanje bilo je na granici Obuljenog i Prijedora, blizu potoka Gorava. Tu se družio sa svojim obrazovanim prijateljima posebno s Marinom Nikolinim Bona čije se imanje nalazilo u Rožatu. Crijević po povratku iz Rima nije putovao već je većinu vremena provodio u ljetnikovcu živeći od udjela u brodovima i poljoprivrede kao samohrani otac. Zato mu je prijateljstvo s Bonom koji je trgovačkim poslovima putovao po svijetu bilo dragocjenije. Pisali su si pisma i posuđivali jedan drugom knjige, a budući da su knjige tada bile rijetke i skupe ta razmjena je svjedočanstvo dubrovačke kulture knjige. Komunikacija stihovima im je u značajnoj mjeri ispunjavala vrijeme ladanja.⁷⁴

Marin Držić, jedan od najvećih hrvatskih pisaca, također je često boravio u Rijeci dubrovačkoj. Taj bukolički prostor bio mu je inspiracija i bijeg od grada u kojem je vladala pohlepa i dugovi. Boravio je kao i njegov stric Džore u kući u Rožatu, a vrijeme je često provodio na izvoru Omble blizu kojeg je bila šumica i vinograd koje je posjedovala crkva Svih Svetih kojoj je bio rektor. Neki smatraju da je zbog toga dobio nadimak Vidra, ali ipak je to bio obiteljski nadimak. Danas od te kuće nisu ostale ni

⁷³ S. Stojan, 2018, 75-76.

⁷⁴ S. Stojan, 2018, 77-82.

ruševine.⁷⁵ Prostor izvora i Rijeke Držić je zamišljao kao pozornicu za svoje pastirske igre, a njegove likove su inspirirali i prolaznici koju su nosili žito u mlinove ili se spuštali od Golubova kamena, carinskog prijelaza prema Osmanskom Carstvu. Njegova šira obitelj imala je posjed i u Čajkovici, selu koje se nalazilo blizu ceste koja je povezivala grad i taj frekventni granični prijelaz. U pastoralama Venere i Adon te Tirena, Držić prikazuje krajolik izvora Omble i u prvoj uz mitološka bića prikazuje i zbiljske ljude iz svakodnevnog života.⁷⁶ Držić 1562. godine napušta Rijeku i odlazi u Veneciju, a potom 1566. u Firencu gdje vojvodi Cosimu Mediciju piše urotnička pisma u kojima govori o potrebi rušenja vlasti „dvadeset nakaza“. Njegova urota bila je neuspješna, a njegove težnje su istovremeno odudarale od težnji njegova staleža, ali i želja njegovih bogatih sugrađana koji su nastojali ući među „dvadeset nakaza“ a ne srušiti njihovu vlast.⁷⁷

⁷⁵ S. Stojan, 2018, 88.

⁷⁶ S. Stojan, 2018, 82-84.

⁷⁷ Z. J. Römer, 1999, 269.

5. Ljetnikovci danas

Više od dvjesto ljetnikovaca koji su izgrađeni na području Dubrovačke Republike između 15. i 18. stoljeća poseban su fenomen i vrijedno poglavlje u povijesti Dubrovačke Republike, posebice njenog zlatnog doba. Ipak, unatoč njihovoj iznimnoj povijesnoj i kulturno-umjetničkoj vrijednosti, odnos prema ljetnikovcima i stanje u kojem se značajan broj njih nalazi daleko su od idealnog. Propadanje ljetnikovaca pratilo je i propadanje Republike budući da su pred njen kraj vlasnici ljetnikovaca bili presiromašni da ih obnavljaju i brinu se o njima. U 19. stoljeću odumiru brojne stare vlastelinske obitelji i u njihove ljetnikovce se često naseljavaju njihovi najamnici.⁷⁸ Mnoge ljetnikovce koji su preko stoljeća bili u vlasništvu jedne obitelji naslijedili su brojni nasljednici, čime su oni zapravo postali ničiji jer se o njima nitko nije brinuo.⁷⁹ Propadanje se značajno ubrzalo u 20. stoljeću, posebno u Rijeci dubrovačkoj. Uz sjevernu obalu Omble 1905. godine izgrađena je cesta koja je gotovo sve ljetnikovce odvojila od rijeke.⁸⁰ U drugoj polovici stoljeća gradi se Jadranska cesta te naselje Nova Mokošica, a izgradnja se širi i dalje. Kultivirani krajolik obilježen ljetnikovcima i njihovim vrtovima koji je nastao u renesansi kao i priroda koja je okruživala ljetnikovce nestaju ili su u potpunosti izmijenjeni novom gradnjom. Za ljetnikovce je to ogroman gubitak jer su oni zamišljeni i građeni tako da tvore jedinstvo s prirodom, odnosno okolnim krajolikom i njihova posebna kvaliteta je povezivanje otvorenih prostora vrta i zatvorenih prostora građevine. Gradili su ih ljudi koji su bili zasićeni životom u skučenom gradu i koji su željeli boraviti u prirodi te je ambijent u koji je graditelj pomno odabrao smjestiti ljetnikovac njegova temeljna komponenta.⁸¹ Osim degradacije krajolika koji ih okružuje, prema istraživanju D. Karamehmedović 31,65% svih ljetnikovaca je ruševno i nema namjenu, a neki imaju sasvim neprimjerenu namjenu kao što je 3,16% ljetnikovaca koji se koriste kao magazini i staje.⁸² Razočaravajuća je i činjenica da 60% ljetnikovaca nije zaštićeno ni na koji način.⁸³ Većina ljetnikovaca nalazi se u privatnom vlasništvu, i to njih tri četvrtine, ali čest je slučaj da vlasnička pitanja nisu riješena. U posjedu grada Dubrovnika nalaze se neki najreprezentativniji

⁷⁸ N. Grujić, 2003, 162-163.

⁷⁹ S. Stojan, 2018, 189.

⁸⁰ N. Grujić, 2003, 55.

⁸¹ N. Grujić, 2003, 165-167.

⁸² D. Karamehmedović, 2015, 470.

⁸³ D. Karamehmedović, 2015, 476.

ljetnikovci koji su također u lošem stanju, uključujući ljetnikovac Gučetića u Obuljenom, Resti u Rožatu te ljetnikovac Bosdari u naselju Čajkovići.⁸⁴ Pojedini ljetnikovci su ipak obnovljeni kao što je ljetnikovac Petra Sorškočevića na Lapadu ili ljetnikovac Bona - Caboga na Batahovini.

⁸⁴ S. Stojan, 2018, 191.

6. Zaključak

Renesansni ljetnikovci neizostavan su inventar dubrovačke kulturne i umjetničke baštine te vrijedno poglavlje *zlatnoga doba* Dubrovačke Republike. Istovremeno, oni su obilježje i proizvod tog prostora i vremena te se njihovim sagledavanjem u kontekstu povijesti grada otkriva na svim razinama povezanost ljetnikovaca s razvojem grada. Nije slučajno da se pojavljuju tek u 15. stoljeću jer upravo tada sazrijevaju mnogi uvjeti za njihovu gradnju. Ratovanje na kopnu je prestalo i grad je osiguran zidinama i razgranatom i uspješnom diplomatskom mrežom te je moguće provoditi i po nekoliko mjeseci van grada s čitavom obitelji. Uspješna trgovačka djelatnost koja cvate od polovice 14. stoljeća osigurala je potreban kapital za njihovu izgradnju kao i za veliko preuređenje grada i načina života u njemu kada se Dubrovnik iz drvenog pretvara u kameni, uređeni grad s tekućom vodom, kanalizacijom, popločanim ulicama i uređenom lukom. Pod utjecajem humanizma razvija se novi način života i novi pogled na odnos s prirodom, te ljetnikovci sudjeluju kao bitan čimbenik u stvaranju renesansnog krajolika dubrovačke okolice.

Brojna imanja raštrkana na raznim dijelovima dubrovačkog područja pogoduju podizanju većeg broja ljetnikovaca, a istovremeno onemogućavaju stvaranje pravih veleposjeda i izgradnju jako velikih zdanja. Iako se bogatstvo stvaralo trgovinom i njegov izvor nije na Dubrovačkom području mogla biti zemlja, ona je i dalje važan izvor društvenog prestiža, potvrda drevnosti i ukorijenjenosti obitelji, te se do imanja držalo i štitilo ih se kako bi ostali u obitelji. Tradicionalno je u dubrovačkoj sredini imalo nezanemarivu vrijednost, te se i kod gradnje uz nove renesansne značajke zadržavaju i starije, gotičke, koje i same postaju statusni simbol. Njihovo korištenje potaknuto je i praktičnijim razlozima te se od starijih građevina srušenih u potresima iskorištavalo koliko god je bilo moguće. Miješanje gotičkog i renesansnog stila stvara karakterističan mješoviti stil dubrovačkih ljetnikovaca koji je prevladavao čitavo stoljeće i u kojem su izgrađena neka od najljepših graditeljskih ostvarenja u Dubrovniku.

Dubrovačko društvo podijeljeno na pučane i plemiće gospodarskim razvojem se sve više raslojava i uzdiže se skupina bogatih trgovaca pučana okupljenih u bratovštini antunina koji nerijetko svojim imetkom premašuju vlastelu. Ovi „dobri građani“ se

načinom života približavaju vlasteli te grade i ljetnikovce od kojih su neki posebna i značajna graditeljska ostvarenja. Plemstvo nasuprot njih postaje sve više elitističko, udaljava se od osobnog sudjelovanja u trgovini i pomorstvu koje je njihovim precima donosilo bogatstva i sve više se povlače na zemljoposjed. Provode više vremena na svojim ljetnikovcima gdje se bave književnošću, pišu pjesme, dopisuju se poslasticama i uživaju u dokolici. Ipak, takav način života ne stvara imetak već ga troši i polako plemstvo počinje siromašiti, a i Republika ulazi u razdoblje opadanja koje se završilo njenom propašću. Polagano propadanje ljetnikovaca ubrzano je posljednjih godina i krajolik ljetnikovaca je značajno izmijenjen, brojni ljetnikovci su prepušteni propadanju, a mnogi, posebice u Rijeci dubrovačkoj su danas cestom odvojeni od rijeke s kojom su bili spojeni. Vrijednost ljetnikovaca u umjetničkom, kulturnom i povijesnom smislu je iznimna, oni su odraz prošlog vremena u kojem je sjaj Republike bio na vrhuncu. Iz tog razloga njihova vrijednost trebala bi biti šire prepoznata i cijenjena kako bi se zaustavilo propadanje velikog broja ljetnikovaca i kako bi se oni sačuvali i za budućnost.

7. Sažetak

Renesansni ljetnikovci Dubrovačke Republike

Ovaj završni rad bavi se ljetnikovcima izgrađenima na području Dubrovačke Republike od sredine 15. do kraja 16. stoljeća. U početnim poglavljima objašnjavaju se gospodarski, kulturni i sigurnosni preduvjeti koji su ostvareni za gradnju ljetnikovaca. Zatim se objašnjava utjecaj zemljišnih odnosa na prostor izgradnje ljetnikovaca i sagledava se utjecaj izgradnje ljetnikovaca na oblikovanje dubrovačkog izvangradskog prostora. U idućem dijelu gradnja ljetnikovaca sagledava se iz društvene perspektive. Kroz društvene odnose u renesansnom Dubrovniku objašnjava se kako su ljetnikovce gradili pučani i plemići, govori se o poslovnim aktivnostima koje su im omogućile akumulaciju kapitala potrebnu za izgradnju te o prestižu kao motivu gradnje ljetnikovaca. Objašnjava se pojava plemića koji se u ljetnikovcima bave književnošću. U idućem dijelu rada se objašnjava što čini ladanjski kompleks i koji su njegovi elementi te se govori o stilskim obilježjima ljetnikovaca dubrovačkog prostora u ovom vremenu. Na kraju se analizira svakodnevni život u ljetnikovcima i daje se kratak osvrt na stanje u kojem se ti ljetnikovci danas nalaze.

Ključne riječi: Dubrovnik, ljetnikovci, renesansa, ladanjska arhitektura

8. Summary

Renaissance villas of the Republic of Dubrovnik

This final paper deals with villas built in the Republic of Dubrovnik from the middle of the 15th to the end of the 16th century. The initial chapters explain the economic, cultural and security preconditions that have been achieved for the construction of villas. Then the influence of land relations on the area of construction of villas is explained and the influence of the construction of villas on the design of the Dubrovnik suburban area is considered. In the next part, the construction of villas is viewed from a social perspective. Through social relations in Renaissance Dubrovnik, it is explained how villas were built by citizens and nobles, it talks about business activities that enabled them to accumulate capital needed for construction and about prestige as a motive for building villas. The appearance of nobles who write literature in villas is explained. The next part of the paper explains what makes up a villa complex and what its elements are, and talks about the stylistic features of villas in the Dubrovnik area at this time. Finally, everyday life in villas is analyzed and a brief overview of the situation in which these villas are today is given.

Keywords: Dubrovnik, villas, renaissance, country architecture

9. Literatura

- C. Fisković, 1947, *Naši graditelji i kipari XV. I XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Matica hrvatska Zagreb, 1947.
- V. Foretić, 1980, *Povijest Dubrovnika do 1808. Drugi dio Od 1526. do 1808.* Zagreb: Nakladni zavod MH, 1980.
- N. Grujić, 2003, *Vrijeme ladanja. Studije o ljetnikovcima Rijeke dubrovačke*, Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik, 2003.
- N. Grujić, 1991, *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti sveučilišta, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991.
- N. Grujić, 1988, Ljetnikovac Vice Stjepovića Skočibuhe kod Tri crkve u Dubrovniku, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Vol. , No. 12-13, 1988, str. 214-227.
- N. Grujić, 2006, Benedikt Kotruljević o vili, *Kultura ladanja. Zbornik radova sa znanstvenih skupova „Dani Cvita Fiskovića“ održanih 2001. i 2002. godine*, ur. Nada Grujić, Zagreb, 2006, str. 41-47.
- R. Harris, 2006, *Dubrovnik. A history*, SAQI, London, 2006.
- D. Karamehmedović, 2015, Prostorna i funkcionalna klasifikacija dubrovačke ladanjske arhitekture: Doprinos društvenom vrednovanju, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, Vol. , No. 53/2, 2015, str. 459-488.
- Z. J. Romer, 1999, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Dubrovnik, 1999.
- S. Stojan, 2018, *Ombla, vile i vilani. Povijest svakodnevice u ljetnikovcima Rijeke dubrovačke (15. do 19. st.)* Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2018.
- S. Stojan, 2003. *Vjerenice i nevjernice. Žene u svakodnevici Dubrovnika (1600-1818)* Zagreb – Dubrovnik: Prometej, 2003.

B. Stulli, 1989, *Povijest Dubrovačke Republike*, Dubrovnik – Zagreb: Arhiv Hrvatske, Zagreb – Časopis Dubrovnik, 1898.

B. Šišić, 1995, Zemljišni odnosi u prošlosti Dubrovnika i njihov odraz na podizanje i uređivanje ladanjskih vrtova, *Dubrovački horizonti* – 26, 1995, str. 68-74.

N. Vekarić, 2011, *Vlastela grada Dubrovnika. Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*. Zagreb – Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2011.